

تحلیلی بر ساختارهای هویتی میدان در تجمعات انقلاب اسلامی (مطالعه موردی: میدان شهدای مشهد)

غلامرضا آذری خاکستر

کارشناس ارشد تاریخ، مرکز اسناد آستان قدس رضوی

azari222002@yahoo.com

چکیده

میدان‌های شهری نقشی مهم در شکل‌گیری تجمعات سیاسی و اجتماعی داشته‌اند. توسعه و مدرنیته موجب شده‌است تا ساختار فضاهای شهری از جمله میدان‌ها به شکل بنیادین تغییر کند. شهرها از زمان شکل‌گیری تاکنون شاخصه‌های هویتی ویژه‌ای داشته‌اند که طی سالیان متمادی به وجود آمده‌اند؛ از اسامی خیابان‌ها گرفته تا شکل‌گیری میدان‌ها و بناها، همه نشانه‌هایی از هویت شهری‌اند. میدان‌شاه مشهد که پس از پیروزی انقلاب اسلامی به میدان شهدا تغییر نام پیدا کرد، از جمله میدان‌های شهری است که از زمان ساخت تاکنون شاهد تغییرات ساختاری و هویتی فراوانی بوده‌است. برگزاری تجمعات و مراسم‌های ملی در این میدان چه قبل از انقلاب و چه پس از انقلاب سبب اهمیت ویژه این میدان شده‌است. از بین رفتن هویت تاریخی این میدان بر اثر تغییرات انجام‌شده در معماری آن موجب شد تا در این مقاله به تحلیل کارکردهای هویتی این میدان و همچنین مهم‌ترین وقایع تاریخی شکل‌گرفته در آن پرداخته شود.

واژگان کلیدی: مشهد؛ هویت؛ میدان‌شاه؛ میدان شهدا؛ انقلاب اسلامی

مقدمه

در نیم قرن اخیر افزایش انفجاری جمعیت و به تبع آن توسعه شهری موجب شده است تا در بافت قدیمی شهرها از جمله میدان‌های شهری دگرگونی‌های زیادی رخ دهد. مشهد به عنوان کلان‌شهری مذهبی از جمله مراکزی است که طی سال‌های اخیر شاهد تغییراتی شگرف در بافت تاریخی بوده است. مهاجرت اقوام و گروه‌های مختلف به مشهد، افزایش حاشیه‌نشینی و پیوستن شهرک‌ها و روستاهای اقماری به محدوده شهر سبب شده است تا مشهد شامل مجموعه‌ای از فرهنگ‌ها و آداب مختلف باشد.

دگرگونی‌های ایجادشده در بافت محلات قدیمی موجب شده است تا از مشهد قدیم با نام «مشهد مدرن» یاد شود؛ نمادهایی که هیچ‌سختی با هویت مذهبی شهر ندارند. ساختمان‌هایی که با فرهنگ اصیل ایرانی هم‌خوانی ندارند و متأثر از معماری غربی شکل گرفته‌اند. در واقع طراحان شهری بدون توجه به تاریخ و هویت مذهبی این شهر با ترسیم نقشه‌های جدید به تخریب بافت‌های قدیمی و ساخت بناهای جدید اقدام کرده‌اند که بخش اعظم این تغییرات را هم، سرمایه‌گذاران و نهادهای دولتی با رویکرد تجاری انجام داده‌اند. به جرئت می‌توان گفت: بافت شهری مشهد چنان تغییر کرده است که نمی‌توان فضاسازی مناسبی برای تداعی خاطرات به وجود آورد. این تغییرات گسترده از میدان‌های قدیمی شروع شده و تقریباً همه شهر را فرا گرفته است.

میدان ارگ، فلکه سرآب، میدان تقی‌آباد، میدان شاه، فلکه آب، میدان دوچرخه، فلکه حضرتی و ... نام‌هایی‌اند که در حافظه نسل‌های پیشین باقی مانده‌اند و در واقع بخشی از هویت جمعی مشهدند. هویت به معنای خاطره‌انگیزی محیط و احساس تعلق خاطر به آن است (رضوانی، ۱۳۸۴، ص ۱۸). تغییر هویت شهری به این معنی است که در قرن بیستم، فضاهای شهری به علت تحولات جهانی تغییرات زیادی کرده‌اند. در این روند رابطه گذشته و حال فضاهای شهری از هم گسسته شده و در ارتباط معنی‌دار بین انسان و محیط سکونتش شکاف ایجاد شده است (دانشپور، ۱۳۸۳، ص ۶۰).

میدان شاه (مجسمه) یا میدان شهدای فعلی از جمله میدان‌های قدیمی مشهد محسوب می‌شود که نقش مؤثری در تجمعات قبل و بعد از انقلاب داشته است. تاکنون پژوهش‌های مختلفی درباره میدان و اهمیت آن در مطالعات شهری انجام شده است. ولی درباره نقش میدان شاه در تجمعات

انقلاب اسلامی کاری جدی انجام نشده است. در اغلب شهرها، میدان‌ها و معابری وجود دارند که به دلیل موقعیت ویژه خود همواره شاهد رخداد‌های گوناگون بوده‌اند. در این پژوهش تلاش می‌شود تا زمینه‌های ایجاد میدان‌شاه و نقش آن در گردهمایی‌های قبل از انقلاب بررسی شود.

پرسش‌های پژوهش

مهم‌ترین شاخصه هویتی میدان‌شهدا (میدان‌شاه) چیست؟

چرا این میدان محل تجمعات بوده است؟

آیا تغییرات انجام‌شده در این میدان با هویت و خاطرات جمعی هم‌خوانی دارد؟

روش محقق در این پژوهش کتابخانه‌ای است و با استفاده از اسناد و مدارک آرشیوی به بررسی و تبیین موضوع پرداخته است.

میدان

میدان، فضای باز شهری است که با حضور و مکث معنی‌دار انسان و با منظور معینی در ارتباط با حرکت جمعیت، موجودیت یافته است (سلطان‌زاده، ۱۳۸۵، ص ۱۳) و محل تجمع و تعامل ساکنان شهر محسوب می‌شود (رضوانی، ۱۳۸۴، ص ۳۴۷). نویسندگانی همچون تیس اونس (۱۳۸۷، ص ۱۲۳)، سلطان‌زاده (۱۳۸۵، صص ۸۲-۹۰) و توسلی و بنیادی (۱۳۷۱، ص ۴۲) هر کدام با تعاریف گوناگون میدان را تقسیم‌بندی کرده‌اند. به عقیده رلف: آنچه که یک فضا را به یک مکان اعتلامی بخشد، پیوند آن با معانی و مفاهیمی عمیق است که در طول زمان گسترش و عمق پیدا می‌کنند (نوربرک شولتز، ۱۳۵۳). اگر فضا سه خصوصیت، محدوده کالبدی، فعالیت و معنی را داشته باشد از حالت فضا خارج و به مکانی با تجربه‌ای ذهنی برای فرد تبدیل می‌شود (جوان فروزنده، ۱۳۹۰، ص ۲۹). میدان‌های شهری عرصه زندگی و بروز تلقی‌های هویتی را برای مردم ایجاد می‌کنند (نژادستاری، ۱۳۹۰، ص ۵۸). در میدان‌ها با حضور افراد، فضا شکل می‌گیرد و فضای فرهنگی جامعه جان می‌گیرد (نظری و آسیایی، ۱۳۹۴، ص ۲۳). فضا و فعالیت میدان‌ها می‌تواند سبب تمایز این فضا از سایر فضاهای شهری شود و مبین هویت و برانگیزاننده احساسات باشد. عناصر نمادین میدان‌ها نه تنها به علت تأثیر بصری و ایجاد خاطره و تصاویر ذهنی بلکه به علت تأثیر در روابط اجتماعی و هنجارها و رفتارهای شهروندان معنی‌دار می‌شوند (نظری و آسیایی، ۱۳۹۴، ص ۲۵). فضای سبز، آب‌نما و مجسمه برای زیباسازی

میدان‌ها استفاده می‌شوند (پاکزاد، ۱۳۸۵، ص ۴۳). به‌طور کلی اهمیت میدان به شکل ظاهری آن نیست بلکه به وقایع تاریخی آن است.

خاطرات جمعی

شهرها، معابر و میدان‌ها نقشی مهم در شکل‌گیری خاطرات جمعی شهروندان دارند. در واقع خاطرات جمعی خاطراتی است که گروهی از انسان‌ها در آن سهیم‌اند و آن را به دیگران انتقال می‌دهند (نقی‌زاده، ۱۳۸۹، ص ۱۰۰). عوامل زیادی در شکل‌گیری و تقویت خاطره جمعی و در ارزش و اهمیت یافتن فضاهای خاص نقش دارند. عواملی مانند انسان-جامعه، زمان-تاریخ، مکان-فضا، آیین‌ها-رویدادها و ویژگی‌های وابسته به آن‌ها، از مهم‌ترین عوامل شکل‌گیری خاطرات جمعی محسوب می‌شوند (دانش و طیبی، ۱۳۹۰، ص ۷۲). شهر خودش خاطره جمعی مردمش است و مانند خاطره با اشیاء و مکان‌ها پیوند دارد. براین اساس وجوه اهمیت خاطره جمعی را می‌توان در ایجاد تصویر ذهنی یا حس روشن از گذشته و ایجاد هویت شخصی و مکانی بیان کرد (حسینی کومله، ۱۳۹۲، ص ۷۱).

هرآنچه در بستر زمان موجب هویت‌بخشی به یک مکان می‌شود، وجود شاخصه‌هایی است که در حافظه جمعی افراد به‌صورت مشترک نقش بسته‌اند. خاطره با بازسازی و یادآوری تصویر لحظه‌های تاریخی نقشی مهم در بیان هویت فردی دارد. خاطره جمعی ارتباطی است که در ذهن گروهی از افراد درباره خودشان و جهان اطرافشان، در زمان و مکانی خاص تولید می‌شود؛ بنابراین خاطره جمعی راهی است برای ایجاد هویت اجتماعی که به انسان‌ها کمک می‌کند تا هویت خود را حفظ کنند. خاطره جمعی با نمایش گذشته و تاریخ در محیط فیزیکی، کیفیت مکان‌ها را بهبود می‌بخشد. خاطره جمعی علاوه بر نقش خود در احیای هویت فردی نقشی مهم در ایجاد و احیای هویت جمعی نیز برعهده دارد. فضای شهری به‌عنوان یکی از عناصر تشکیل‌دهنده منظر شهر، امکان ایجاد خاطره جمعی را برقرار می‌کند و با تکرار مراسم، آیین‌ها و یاد آن‌ها زمان و مکان را به هم پیوند می‌زند و حافظه تاریخی شهروندان را تقویت می‌کند (قوام‌پور، ۱۳۸۹، ص ۷۶).

میدان‌شاه مشهد از زمان ایجاد تاکنون با سه عنوان، میدان مجسمه، میدان شاه و میدان شهدا در حافظه جمعی شهروندان در سده اخیر باقی مانده‌است. هریک از این اسامی در بازسازی

خاطرات جمعی نسل گذشته نقش اساسی دارد. نامی که بر مکان‌های یادمانی شهر گذاشته می‌شود ممکن است در طول زمان و به دلایل گوناگون تغییر کند؛ ولی این موضوع به هیچ وجه نباید سبب از میان رفتن حافظه تاریخی مرتبط با آن مکان‌ها و از بین رفتن مستندات تاریخی و به خطر افتادن هویت آن مکان‌ها شود (شعله، ۱۳۸۵، ص ۱۸).

ساختمان شهرداری مشهد

ساختمان شهرداری مشهد یکی از بناهای قدیمی است که قبل از میدان مجسمه پی‌ریزی شده است. ساختمان کنونی شهرداری را در اواخر دوره رضاشاه، مهندسان آلمانی در چهار طبقه طراحی کردند (شافعی و دیگران، ۱۳۸۴، ص ۶) ولی به دلیل حادثه شهریور ۱۳۲۰ و حضور روس‌ها در مشهد نیمه تمام و تا سال ۱۳۳۲ بی‌استفاده ماند. در این سال اداره شهرداری به این ساختمان منتقل شد و عبدالوهاب اقبال - شهردار وقت - بخش غربی ساختمان شهرداری را ۵ سال در اختیار اداره کشاورزی گذاشت تا اداره کشاورزی در قبال آن طبقه دوم و سوم را در سمت غربی بسازد. مساحت ساختمان شهرداری تا سال ۱۳۴۸ ش، ۴۶۴۶ مترمربع بود و پس از آن با خرید منازل اطراف افزایش یافت. در سال ۱۳۵۲ هم شرکت ساختمانی مالون با نظارت مهندس السنتی طبقات دوم و سوم را در سمت شرقی ساختمان احداث کرد. طی سال‌های اخیر هم به دلیل نیاز به مکان اداری وسیع‌تر، ساختمانی جدید در جنوب ساختمان قدیمی احداث و در سال ۱۳۸۵ از آن بهره‌برداری شد (برادران قاسمی، ۱۳۹۰، صص ۵۰-۵۱). در گذشته بالکن ساختمان شهرداری محل سخنرانی تعدادی از شخصیت‌های سیاسی و فرهنگی بوده است.

ساختمان شهرداری مشهد در حال ساخت در اواخر دوره رضاشاه

مجسمه رضاشاه

از اواخر دوره رضاشاه نام «میدان مجسمه» بر میدان مقابل ساختمان در حال تأسیس شهرداری اطلاق می‌شد. حدود یک دهه پس از ساخت مجسمه، از اوایل اردیبهشت‌ماه ۱۳۲۷ زمینه‌های آماده‌سازی میدان مجسمه مشهد شروع شد. قبل از افتتاح مجسمه رضاشاه مشکلاتی پیش‌روی این میدان قرار داشت که استاندار خراسان در نامه‌ای به وزارت کشور در صدد رفع آن برآمد:

«... در اوایل خردادماه ۱۳۲۷ مراسم افتتاح مجسمه شاهنشاه فقید [باید] انجام یابد و برای این منظور باید میدان مجسمه که محل تقاطع شش خیابان آباد مشهد و فعلاً فاقد تسطیح و آسفالت است] و وضعی نامطلوب دارد اصلاح و جدول‌بندی [شود] و در نتیجه به‌صورت مطلوب و پسندیده درآید. هزینه این اصلاحات که محیط عمل آن قریب دوازده هزار مترمربع وسعت دارد طبق برآورد کارشناس در حدود یک‌صدوپنجاه هزار ریال تخمین گردیده که باید از محل درآمد اختصاصی آسفالت تأمین شود» (ساکماق، ۶۹۹۱۵/۹). هم‌چنین در تاریخ ۱۳۲۷/۲/۱۶ بدر-نیابت تولیت- در نامه‌ای به وزارت دربار شاهنشاهی درارتباط با آماده‌کردن میدان مجسمه مشهد نوشته‌است:

«چون برای آسفالت میدان اطراف مجسمه اعتبار کافی موجود نبود و ازطرفی وقت هم برای انجام این منظور باقی نبود در نظر گرفته شده فعلاً نسبت به جدول‌بندی و تسطیح آنجا از محل درآمد اختصاصی آسفالت اقدام گردد و به مالکین آنجا تذکر داده شود ظواهر مستغلات و خانه‌های اطراف را اصلاح و تعمیر نمایند که از وضع فعلی خارج شده و به وجه بهتری تبدیل گردد. برای هزینه جدول‌بندی و تسطیح میدان طبق برآورد و نظر کارشناسان در حدود یک‌صدوپنجاه هزار ریال اعتبار مورداحتیاج است که فعلاً از جهت فوریت امر با جلب موافقت هیئت نظارت شهرداری از محل موجودی و عواید به‌طور امانی شروع به کار شده‌است» (ساکماق، ۶۹۹۱۵/۹).

مجسمه رضاشاه روز یک‌شنبه دوم خرداد ۱۳۲۷ مصادف با میلاد امام علی(ع) همراه با برگزاری مراسمی افتتاح شد (آفتاب شرقی، خرداد ۱۳۲۷، ص ۴). این مجسمه در بالاخیابان و محل تقاطع شش خیابان نصب شد. برای افتتاح مجسمه، اطراف میدان‌شاه و وسط میدان و ساختمان شهرداری با ۳۴۵۰ لامپ تزیین شده بود (ساکماق، ۱۵۰۲۹۵/۲). به این مناسبت ابوالفضل وارسته شعری سروده‌است:

در عهد پادشاه جوان بخت عیب پوش
قاضی قرابه کش^۱ شد [و] وارسته باده نوش^۲
ملت به پاس خدمتت ای شاه مهربان

از زر کنون مجسمه سازد چرا خموش ... (ساکماق، ۶۹۹۱۵/۷).

از طرف شهرداری مشهد عده زیادی از بزرگان شهر و رؤسای ادارات برای افتتاح مجسمه دعوت شدند و در ساعت چهارونیم عصر مراسم افتتاح شروع شد. پس از صرف چای و شیرینی، مدیر تربیت بدنی خراسان به عنوان مجری برنامه‌ها را اعلام کرد و با سخنرانی آقای عطاردی کفیل شهرداری درباره نحوه ساخت و نصب مجسمه مراسم رسماً شروع شد. گلشائیان استاندار خراسان پرچم ایران را از بالای مجسمه کنار گذاشت و از مجسمه رضاشاه پرده‌گشایی کرد. استاندار، فرماندار، نیابت تولیت، فرمانده لشکر، رئیس اتاق بازرگانی، رئیس شورای کشاورزان، مدیر روزنامه آزادی، مدیر روزنامه طوس، مدیر روزنامه آفتاب شرق و مدیر روزنامه ندای خراسان سخنرانی کردند. در پایان، مراسم رژه ارتش در برابر مجسمه برگزار شد و ساعت شش و نیم مراسم پایان یافت (آزادی، ۳ خرداد ۱۳۲۷، ص ۱).

محمود بدر - نایب التولیه آستان قدس - در گزارشی به جم - وزیر دربار - مراسم افتتاح مجسمه شاه در مشهد را چنین توصیف کرده است:

«... در این سنوات بنده در اکثر مراسم افتتاح مجسمه‌ها و تشریفات و نظیر آن حضور داشته‌ام، به طور قطعی از حیث کثرت عده حضار و نظم و بروز احساسات از طرف مردم نظیر آنچه در این موقع مشهود گردید تاکنون مشاهده نکرده‌ام. عده مدعوبین بالغ بر یک هزار نفر بود [که] در محل‌های مخصوص حضور داشتند و عده‌ای اشخاص متفرق در تمام میدان و بام‌های اطراف تا مسافت زیادی هم در چند خیابان که به میدان مجسمه وارد می‌شود اجتماع نموده بودند. عده آن‌ها به طوری که تخمین زده شد از پنجاه هزار نفر متجاوز بود... در شب قبل هم به هزار نفر از طلاب و اشخاص مستمند به مناسبت شب میلاد حضرت علی (ع) و مراسم افتتاح مجسمه رضاشاه از طرف نایب التولیه شام داده شد...» (ساکماق، ۷۶۷۹۲).

۱- قرابه کش: قرابه‌کشنده؛ شراب‌کشنده؛ ساقی. قرابه: شیشه شراب؛ صراحی.

۲- این بیت با اندکی تغییر تضمینی است از مطلع غزل ۲۸۵ از غزلیات حافظ:

در عهد پادشاه خطابش جرم‌پوش // حافظ قرابه‌کش شد و مفتی پیاله‌نوش

مجسمهٔ برنزی تمام‌قد رضاشاه را غلام‌رضا رحیم‌زادهٔ ارژنگ^۱ از هنرمندان معروف ایران ساخت. پایهٔ مجسمه از سنگ‌های مرمر رنگین تربت‌حیدریه بود که در کارخانهٔ سنگ‌تراشی حجارباشی تهیه و نصب شده بود. خود مجسمه هم در طول سه سال از ۱۳۱۶ تا ۱۳۱۹ ساخته شد و پس از هشت سال پرده‌گشایی شد؛ مجسمه به این زیبایی در دنیا تک بود (آزادی، ۳ خرداد ۱۳۲۷، ص ۱).

میدان شاه مشهد در دههٔ سی

میدان شاه

با افتتاح میدان شاه مشهد، این میدان یکی از اماکن تجمع سیاسیون و تشکل‌های فعال در شهر مشهد شد. وقایع این میدان نشان‌دهندهٔ اهمیت آن در تحولات معاصر است. موقعیت جغرافیایی این میدان از لحاظ نزدیکی به حرم مطهر و قرار گرفتن برخی از ادارات مشهد در خیابان مجاور آن موجب شده است تا یکی از مراکز پرتردد شهری باشد؛ بنابراین همواره مبدأ تجمع و راهپیمایی بوده‌است.

برخی از تجمعات و وقایع میدان شاه از زمان تأسیس تا انقلاب اسلامی عبارت‌اند از: روز یک‌شنبه ۱۳۲۹/۲/۱۷ پس از انجام مراسم تدفین رضاشاه در شهرری، در میدان شاه مشهد هم مراسم دعا و سوگواری برگزار شد. یک گروهان سرباز در اطراف میدان به فاصلهٔ معین

۱. غلام‌رضا رحیم‌زادهٔ ارژنگ (درگذشته در دههٔ ۱۳۴۰) مجسمه‌ساز و پیکرتراش ایرانی بود. تندیس و پیکرهٔ انوشیروان دادگر در کاخ دادگستری (۱۳۲۱) و تندیس «نبرد گرشاسب با ازدها» در میدان باغ شاه (حر کنونی) (۱۳۳۹) از آثار برجستهٔ او به‌شمار می‌روند. او تحصیل‌کردهٔ رشتهٔ نقاشی و مجسمه‌سازی در دانشگاه کیف بود.

برای انتظامات مستقر شدند؛ دو دستگاه پوش مخصوص برای پذیرایی در میدان برپا و اطراف میدان با نوار سیاه محصور شد؛ همچنین پایه‌های مجسمه نیز در دو قسمت با پارچه‌های سیاه پوشانده شد و اطراف آن با گل پوشانده شد؛ چند بلندگو هم در نقاط مختلف برای پخش صدا نصب شد. مدعوبین ساعت پانزده در میدان حاضر شدند؛ رؤسا و معاونان ادارات و بنگاه‌ها، قضات عالی‌رتبه، افسران ارشد لشکر، شهربانی و ژاندارمری و اعضای اتاق بازرگانی، مدیران جراید، دانش‌آموزان و ... در اطراف میدان صفوف مرتبی را تشکیل دادند. مراسم شامل تلاوت قرآن و سپس خواندن خطبه، یک دقیقه سکوت و در پایان، گذاشتن بیست تاج گل به پای مجسمه بود (ساکماق، ۱۳۶۴/۵).

طی سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۲ شمسی میدان‌شاه صحنه رقابت و میتینگ‌های سیاسی طرفداران مصدق بود (جدول شماره ۱). ۲۳ تیر ۱۳۳۰ ش میتینگی در حمایت از دکتر مصدق در این میدان تشکیل شد. در این تجمع پس از سخنرانی کوتاه محمدتقی شریعتی و عابدزاده وقتی نوبت به شیخ محمود حلبی رسید، به‌علت تشویق زیاد مردم او تنها موفق به خواندن دو بیت از اشعار روی پلاکاردهای در دست مردم شد: «همین پرچم سبز و سرخ و سفید / نشانی ز پیروزی است و امید» و «همین پرچمی که به‌دست من است / نشانی ز خلع ید از دشمن است» (جعفریان، ۱۳۸۲، صص ۵۷-۵۸).

میدان شاه مشهد در اوایل دهه پنجاه

جدول شماره ۱: برخی از تجمعات و وقایع میدان شاه مشهد از سال ۱۳۲۷ تا ۱۳۵۷ (جلالی، ۱۳۷۷).

ردیف	تاریخ	موضوع
۱	۱۳۲۷/۳/۱	گشایش میدان توسط گلشائیان استاندار خراسان
۲	۱۳۳۰/۳/۲	برگزاری میتینگ در روز جمعه از سوی جمعیت‌های مؤتلفه و سخنرانی‌هایی در حمایت از مصدق
۳	۱۳۳۰/۴/۱۴	میتینگ جمعیت ایرانی هواداران صلح
۴	۱۳۳۰/۹/۲۵	میتینگ حزب ایران و اتحادیه سادات حسینی و انجمن فارغ‌التحصیلان
۵	۱۳۳۰/۹/۲۹	میتینگ و اعلام انزجار از نمایندگان اقلیت و اعلام حمایت از کاشانی و دکتر مصدق از طرف حزب ایران
۶	۱۳۳۰/۱۲/۱۶	میتینگ کلوپ مصدق
۷	۱۳۳۰/۱۲/۲۹	اعلان جشن ملی و تشکیل میتینگ به دعوت آیت‌الله کلباسی
۸	۱۳۳۱/۱/۲۹	میتینگ کلوپ مصدق
۹	۱۳۳۱/۲/۵	میتینگ کلوپ مصدق
۱۰	۱۳۳۱/۴/۲۷	میتینگ گروه‌های سیاسی به طرفداری از مصدق
۱۱	۱۳۳۱/۵/۲	میتینگ کلوپ مصدق و سخنرانی صادق بهداد
۱۲	۱۳۳۱/۵/۳۱	میتینگ کلوپ مصدق و سخنرانی صادق بهداد
۱۳	۱۳۳۱/۶/۲۸	میتینگ کلوپ مصدق
۱۴	۱۳۳۱/۷/۲۴	میتینگ حزب پان‌ایرانیسم و حزب ایران و کلوپ مصدق
۱۵	۱۳۳۲/۵/۱۶	میتینگ جمعیت طرفداران ادامه نهضت مشروطیت
۱۶	۱۳۴۱/۱۰/۳۰	اجتماع کارگران نخ‌ریسی و برق و... با هدف تأیید لوایح شش‌گانه
۱۷	۱۳۴۳/۳/۲۲	برگزاری اولین میتینگ حزب ایران نوین و سخنرانی حسن‌علی منصور نخست‌وزیر
۱۸	۱۳۴۶/۵/۵	میتینگ بزرگ حزب مردم
۱۹	۱۳۵۰/۹/۱۳	تجمع بزرگ کارگران خراسان برای تجلیل از پیروزی ارتش در خلیج فارس
۲۰	۱۳۵۶/۱۰/۱۷	تجمع زنان به‌مناسبت سالگرد کشف حجاب
۲۱	۱۳۵۷/۷/۳۰	راهپیمایی دانش‌آموزان دبیرستان خسروی به سمت این میدان
۲۲	۱۳۵۷/۹/۱۹	پایین آورده شدن مجسمه رضاشاه در شب عاشورا به‌دست انقلابیون شهر مشهد
۲۳	۱۳۵۷/۱۰/۴ و ۳	قطع درختان میدان و آتش زدن پایه‌های مجسمه رضاشاه به‌دست انقلابیون مشهد
۲۴	۱۳۵۷/۱۰/۱۰	آویزان کردن جنازه دو دژبان کشته‌شده در این میدان

جامعه مطبوعات خراسان از جمله «آفتاب شرق، خراسان، آزادی، هیرمند، رستاخیز، نوای خراسان، نور ایران، آهنگ خاور، ناطق خراسان، نبرد ما، نور خراسان و...» برای حمایت از فراندوم در اعلامیه‌ای از عموم مردم دعوت کردند تا روز دوشنبه اول بهمن ۱۳۴۱ ش در میدان شاه تجمع و از برنامه شاه حمایت کنند (ناطق خراسان، سال ۱۲، شماره ۷). در پی این دعوت، عصر روز دوشنبه اول بهمن تجمعی در میدان شاه مشهد برای حمایت از لوایح شش‌گانه برگزار شد. در این اجتماع آقای گلشن آزادی، مدیر روزنامه آزادی به نمایندگی از مطبوعات خراسان درباره مواد شش‌گانه سخنرانی کرد و در پایان عبدالحسین آموزگار مدیر روزنامه آفتاب شرق، متن تلگراف آماده‌شده از طرف جامعه مطبوعات خراسان برای مخابره به حضور شاه را قرائت کرد و مراسم به پایان رسید (آفتاب شرق، سال ۳۸، شماره ۲۴۲).

شرکت خدام آستان قدس در تظاهرات حمایت از لوایح شش‌گانه در ۲۹ دی ۱۳۴۱ (آفتاب شرق، سال ۳۸، شماره ۲۴۲)، برگزاری مراسم روز سوم اسفند در سال ۱۳۴۱ و نثار تاج گل به مجسمه (ساکماق، ۹۳۱۶۰/۷)، مراسم سالروز ۲۸ مرداد (خراسان، شماره ۴۹۵۴، سال ۱۸) و برگزاری جشن روز ارتش در ۲۱ آذرماه ۱۳۴۶ و رژه پادگان مشهد (ساکماق، ۴۹۲۵۶) برخی از برنامه‌هایی است که در دهه چهل در میدان شاه مشهد برگزار شد.

حضور کارگران در مراسم سالگرد ۲۸ مرداد در میدان شاه، دهه چهل

در دهه پنجاه هم میدان شاه مشهد شاهد تجمعات و برگزاری برنامه‌های مختلفی بود؛ مانند: سخنرانی هویدا نخست‌وزیر و هیئت اجرایی حزب ایران نوین در این میدان در ارتباط با مسائل سیاسی و اجتماعی و انتخاباتی در روز پنج‌شنبه سوم تیرماه ۱۳۵۰ (ساکماق، ۱۶۵۶۰/۲). با نزدیک‌شدن به روزهای انقلاب، این میدان صحنه تظاهرات و اتفاقات زیادی بود. تخریب مجسمه رضاشاه مهم‌ترین واقعه آذر ۱۳۵۷ در این میدان است. یکی از روزنامه‌نگاران ماجرای تخریب مجسمه شاه را چنین تشریح کرده‌است:

«۱۸ آذر ۱۳۵۷ به میدان جلو شهرداری رسیدیم که ملاحظه شد مجسمه رضاشاه که مدت چهل سال در میدان سوار بر اسب همچنان استوار بود با همه استحکامش همچون موم به دست مردم خورد و خمیر شده و پایین آورده‌اند و نمی‌دانم جنازه این مجسمه عظیم [را] که از برنز قیمتی بود و گویا در ایتالیا ساخته شده بود به کجا بردند که اثری از آن دیده نمی‌شد» (سیدقطبی، ۱۳۹۲، ص ۴۵). درگیری انقلابیون با نظامیان و شهادت حدود ۱۰ نفر در ماه‌های منتهی به انقلاب -به‌ویژه دی‌ماه- از حوادث تلخ میدان شاه است (جدول شماره ۲).

آتش‌زدن پایه‌های مجسمه رضاشاه در میدان شاه مشهد در دی‌ماه ۱۳۵۷

جدول شماره ۲: شهدای انقلاب در میدان شاه (جلالی، زمستان ۱۳۹۱؛ شاکری، ۱۳۵۹).

ردیف	نام	محل شهادت	تاریخ
۱	حسن گلزاری	میدان شاه	۲ دی ماه
۲	خلیل اسماعیل زاده عنبرانی	میدان شاه	۲ دی
۳	فریدون بهارلو	میدان شاه	۲ دی
۴	هادی مقدم آهنگران	میدان شاه	۲ دی
۵	حاج محمد بیگلری	میدان شاه	۳ دی ماه
۶	مهدی حسین زاده یزدی	میدان شاه	۳ دی ماه
۷	محمود شنایی نوزاد	میدان شاه	۴ دی ماه
۸	ناصر گیوه چی	میدان شاه	۱۰ دی ماه
۹	حسن نیک اختر	میدان شاه	۱۰ دی زخمی و ۱۹ دی شهید شد
۱۰	سید محمد روح بخش	میدان شاه	اواخر دی ماه

پس از پایین انداختن مجسمه رضاشاه در شب ۴ دی ۱۳۵۷ تمام درختان میدان شاه را قطع کردند و پایه پیکره رضاشاه را هم آتش زدند. صبح روز جاری نیز حدود ۵ هزار نفر در میدان مذکور اجتماع کردند و پایه مجسمه را با وسایلی مثل پتک تخریب و با خاک یکسان کردند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۱۳۷۶، ص ۱۶۰).

میدان شاه مشهد از زمان افتتاح تا انقلاب اسلامی یکی از نقاط مهم برای برگزاری مراسم عمومی بود. در واقع این میدان در دو مقطع مهم نقش آفرینی کرده و محلی برای خاطرات جمعی بوده است: نخست، طی سال های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۲ به دلیل برگزاری میتینگ های سیاسی مورد توجه بوده است؛ دوم، در جریان انقلاب از آبان تا بهمن ماه ۱۳۵۷ این میدان نقطه اوج توجهات بوده است. نمایش اجساد نظامیان (جدول شماره ۳)، کشته شدن تعدادی از انقلابیون و نهایتاً تخریب مجسمه موجب شد تا در حافظه جمعی عموم شاهدان وقایع، تجسمی از مبارزه از این میدان وجود داشته باشد. بررسی اخبار روزنامه خراسان طی ۳۰ سال قبل از انقلاب نشان می دهد میدان شاه محل برگزاری جشن ها و مراسم ملی بوده است.

جدول شماره ۳: اسامی نظامیان کشته شده و نظامیانی که اجساد آن‌ها در میدان شاه از مجسمه آویزان شد

ردیف	نام	محل	تاریخ
۱	سریاسبان عباس کاتب	در میدان شاه کشته شد	۳ دی
۲	ستوان سلطانی	جنازه‌اش را به مجسمه شاه بسته بودند	۹ دی
۳	سریاسبان خسروی	جنازه‌اش را به مجسمه شاه بسته بودند	۹ دی
۴	سریاسبان مقدم	جنازه‌اش را به مجسمه شاه بسته بودند	۹ دی

منبع: جلالی، زمستان ۱۳۹۱

نمایش جنازه یکی از نظامیان در پایه مجسمه شاه دی ماه ۱۳۵۷

پس از کشتار دوم دی‌ماه مشهد تصمیم گرفته شد تا چند نفر از کشته‌شدگان در میدان شاه دفن شوند و میدان مذکور میدان شهدا نام‌گذاری شود (مراسن، شماره بازیابی ۵۷۲، صص ۱۱۰-۱۱۱؛ شمس‌آبادی، ۱۳۸۹، صص ۲۷۹)؛ ولی آن زمان این موضوع عملی نشد و بعدها میدان شاه به میدان شهدا تغییر نام یافت. روزنامه خراسان در ۲۳ اردیبهشت ۱۳۵۸ در مطلبی با عنوان «میدان شهدا» به جزئیات حوادث انقلاب در این میدان پرداخت و درخواست کرد تا حوادث این میدان فراموش نشود.

«شما ای همشهری‌ها که در طول روز بارها و بارها این میدان را دور می‌زنید و از آن می‌گذرید به یادتان باشد که نام این میدان چیست؛ این همان میدانی است که در آن حماسه‌ای افتخارآمیز به وجود آمد. حماسه آنهایی که یک‌شنبه خونین شهرمان را ساختند. این همان میدان شهداست» (پورفر، ۱۳۵۸، صص ۶). میدان شهدا پس از انقلاب نیز نقطه شروع تجمعات و راهپیمایی‌ها بوده است.

غرض از بیان رویدادهای مرتبط با میدان شهدا توجه به ساختارهای کنونی این میدان است. در طراحی جدید این میدان بدون توجه به عناصر هویتی آن تغییراتی انجام شده است و خاطرات جمعی شهروندان و وقایع انقلاب در این میدان نادیده گرفته شده است. با گذر سال‌ها و طرح تخریب و توسعه میدان شهدا، شاهد تغییرات کالبدی در فضای میدان مزبور هستیم. هرچند مهم‌ترین میدان شهر کارکردهای گذشته را ندارد ولی موقعیت اداری و تجاری آن باعث افزایش ترافیک منطقه شده است و شهروندان و زائران با سبک جدیدی از معماری روبه‌رو شده‌اند که هیچ سنخیتی با هویت شهری ندارد. به حافظه جمعی در طراحی این میدان توجهی نشده است و حتی ساخت‌وسازهای آن بدون توجه به نام میدان و فضای معنوی آن شکل گرفته است. در واقع امتداد تاریخی این میدان در طراحی‌ها لحاظ نشده است و ساخت‌وسازهای فعلی آن عاملی مهم در خاطره‌زدایی محسوب می‌شوند.

نمایی از میدان شهدا در سال ۱۳۹۵

نتیجه

هویت و حافظهٔ جمعی دو مشخصهٔ اصلی شهر و میدان‌های اصلی آن به‌شمار می‌آیند. بی‌توجهی به هویت میدان‌های اصلی سبب می‌شود تا نسل آینده نتوانند گذشته و هویت شهری را درک کند. طی سال‌های اخیر تغییرات پیاپی در میدان شهدای مشهد موجب شد تا خاطرهٔ جمعی شهروندان نادیده گرفته شود. حتی از زمان نام‌گذاری این میدان به میدان شهدا نیز بی‌توجهی به وقایع انقلاب در این میدان مشهود بوده‌است و شاهد تغییرات گسترده در این میدان بوده‌ایم. در واقع طراحان شهری طی سال‌های اخیر بدون توجه به هویت و خاطرات جمعی، تغییراتی در سبک معماری میدان شهدا انجام داده‌اند؛ به‌طوری‌که به‌سختی می‌توان نشانه‌های هویتی این میدان را پیدا کرد. به‌نظر می‌رسد رویکردهای تجاری و بی‌توجهی به پیشینهٔ این میدان از جمله مسائلی است که در معماری فعلی میدان شهدا نمود پیدا کرده‌است. نادیده گرفتن هویت تاریخی میدان شهدا موجب شده‌است تا خاطره‌انگیزی این مکان به‌مرور زمان تنزل پیدا کند و شاهد گسست تاریخی و نابودی جذابیت‌های بصری آن باشیم. رویکرد به تاریخ و هویت اماکن موجب می‌شود تا رابطهٔ شهروندان با گذشته پیوند بخورد و خاطره‌انگیزی میدان‌ها و خیابان‌های شهر برای شهروندان حفظ شود. پیشنهاد می‌شود اسناد تصویری و مکتوب مرتبط با میدان شهدا گردآوری شود تا با ایجاد موزه‌ای در این میدان، بخشی از تاریخ معاصر مشهد در معرض دید عموم قرار گیرد.

منابع

اسناد

- مرکز اسناد انقلاب اسلامی (مراسان)، شمارهٔ بازیابی ۵۷۲.
- سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق)، اسناد به شمارهٔ اموالی: ۶۹۹۱۵/۷؛ ۶۹۹۱۵/۸؛ ۶۹۹۱۵/۹؛ ۶۹۹۱۵/۲؛ ۱۵۰۲۹۵/۲؛ ۷۶۷۹۲؛ ۱۱۸۶۴۱/۵؛ ۱۱۶۵۶۰/۲؛ ۴۹۲۵۶؛ ۹۳۱۶۰/۷.

کتاب

- **انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک**. (۱۳۷۶). تدوین: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات. تهران: سروش.
- برادران قاسمی، مهدیه. (۱۳۹۰). **تاریخچهٔ شهرداری مشهد: پیشینهٔ شهرداران، معاونت‌ها، مدیریت‌ها و سازمان‌ها**. مشهد: سخن‌گستر.
- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۸۵). **راهنمای طراحی فضای شهری در ایران**. تهران: انتشارات شهیدی.
- توسلی، محمود؛ بنیادی، ناصر. (۱۳۷۱). **طراحی فضاهای شهری**. تهران: دفتر فرهنگ اسلامی. ۱۳۷۱.
- تیس اونس، توماس. (۱۳۸۷). **گونه‌شناسی فضا در شهرسازی: روشی به منظور طراحی زیباشناسانهٔ شهرها**. (مehشید شکوهی، مترجم). تهران: دانشگاه هنر.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۲). **جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی سیاسی ایران (از روی کارآمدن محمدرضا شاه تا پیروزی انقلاب اسلامی) سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۵۷**. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشهٔ اسلامی.
- جلالی، غلامرضا با همکاری حسین طاهری وحدتی، عباسعلی قلی‌زاده. (۱۳۷۷). **تقویم تاریخ خراسان از مشروطه تا انقلاب اسلامی**. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- رضوانی، علی‌رضا. (۱۳۸۴). **در جستجوی هویت شهری مشهد**. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۵). **فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران**. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی با همکاری شهرداری.

مقاله

- شافعی، بیژن و دیگران. (۱۳۸۴). *معماری کریم طاهرزاده بهزاد*. مجموعه معماری دوران تحول در ایران. تهران: دید.
- شاکری، رمضان علی. (۱۳۵۹). *انقلاب اسلامی مردم مشهد از آغاز تا استقرار جمهوری اسلامی به انضمام مقدمه و متن کامل قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*. مشهد: امام.
- نظری، سُلدا؛ آسیابی، محمد. (۱۳۹۴). *بازآفرینی میدان‌های تاریخی از تئوری تا عمل*. تهران: طحان.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۸۹). *تحلیل و طراحی فضای شهری (مبانی، تعاریف، معیارها و شیوه‌ها)*. تهران: پژوهشکده فرهنگ و هنر و جهاد دانشگاهی.
- نوربرک شولتز، کریستیان. (۱۳۵۳). *مفاهیم جدید معماری: هستی، فضا و معماری*. (محمدحسن حافظی، مترجم). تهران: کتاب‌فروشی تهران.
- پورفر، حسین. (۱۳۵۸). «میدان شهدا». *روزنامه خراسان*، ۱۳۵۸/۲/۲۳.
- جلالی، غلام‌رضا. (زمستان ۱۳۹۱). «روزشمار دی‌ماه خونین مشهد». ویژه‌نامه نقش مشهد در انقلاب اسلامی، سال سوم. شماره ۳.
- جوان فروزنده، علی؛ مطلبی، قاسم. (بهار و تابستان ۱۳۹۰). «مفهوم حس تعلق به مکان و عوامل تشکیل‌دهنده آن». *هویت شهر*، دوره ۵ شماره ۸، صص ۲۷-۳۷.
- حسینی کومله، مصطفی؛ ستوده علم‌باز، فاطمه. (زمستان ۱۳۹۲). «نقش خاطره جمعی در باززنده‌سازی بافت‌های تاریخی: ارائه راهکار در خصوص ناحیه تاریخی لاهیجان». *هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی*، دوره ۱۸، شماره ۴.
- دانش، جابر؛ طیبی، امیر. (تابستان ۱۳۹۰). «کیفیت حضور در میدانی شهری با تأکید بر نمونه‌های سنتی ایران». *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، سال اول، شماره ۴، صص ۷۱-۸۰.
- دانشپور، سید عبدالهادی. (بهار ۱۳۸۳). «درآمدی بر مفهوم و کارکرد هویت محیط انسان‌ساخت». *باغ نظر*، سال اول، شماره اول، صص ۵۹-۷۰.
- سیدقطبی، سیدمهدی. (بهار ۱۳۹۲). «انقلاب مشهد به روایت یک روزنامه‌نگار بومی». ویژه‌نامه نقش مشهد در انقلاب اسلامی، سال چهارم، شماره ۴.

- شعله، مهسا. (پاییز ۱۳۸۵). «دروازه‌های قدیم در خاطره جمعی شهر معاصر، ریشه‌یابی رشته‌های خاطره‌ای». نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۷، صص ۱۷-۲۶.
- شمس‌آبادی، حسن. (زمستان ۱۳۸۹). «آیت‌الله خامنه‌ای و تحسن روحانیت در بیمارستان شاهرضا». مجله پانزده خرداد، دوره سوم، شماره ۲۶، صص ۲۵۷-۲۸۴.
- قوام‌پور، انیسه. (آبان و آذر ۱۳۸۹). «بررسی نسبت خاطره تاریخی از فضا با موفقیت آن». منظر، شماره ۱۱، صص ۷۶-۷۷.
- نژادستاری، سعیده. (بهار ۱۳۹۰). «نقش میدان‌های شهری و بررسی عواقب ناشی از تنزل جایگاه آن در شهرهای امروز با تأکید بر شهرهای ایرانی». فصلنامه شهر ایرانی اسلامی، دوره ۱، شماره ۳، صص ۵۷-۷۰.

روزنامه

- روزنامه آزادی، (دوشنبه ۳ خرداد ۱۳۲۷).
- روزنامه آفتاب شرق، شماره ۱۷۸۷، (خرداد ۱۳۲۷)؛ شماره ۲۴۲، سال ۳۸.
- روزنامه خراسان، شماره ۴۹۵۴، سال ۱۸.
- روزنامه ناطق خراسان، سال ۱۲، شماره ۷.

تصاویر

میدان شاه مشهد در دهه چهل

پایه‌های مجسمه شاه پس از آتش‌زدن در دی‌ماه ۱۳۵۷

نمایی از میدان شاه دهه پنجاه

وزارت کشور
استانداری استان نهم

فوری

شماره .....
بتاریخ ۱۳۲۵ هـ .....
پوزیت .....

شماره پرونده: ۲۲۱۷
تاریخ: ۲۳ بهمن ماه ۱۳۲۵

میدان شاه مشهد
۱۳۲۵/۹

وزارت کشور - اداره ۱۰ مورسهردادریها

حسب الامریطاع بندگان اعلیحضرت هما یون شاهنشاهی مقرر است وضعیت باغ ملی مشهد از حیث جدول بندی و طرح باغچه نصب پایه ها و مجسمه های بتونی و تغییر سردرب بوضع مدرن فوراً اصلاح و مبادرت با اقدام شود میزان هزینه ها بن اصلاحات بانظر کارشناس تخمین ودرحد و یکصد و پنجاه هزار ریال برآورد شده و چون برنا مه ساختمان سال ۲۷ شهرداری قبل از نزول اجلال موکب هما یونی مه مشهد تنظیم و اعتباری جهت انجام این اصلاحات منظور نشده بود دستور داده شد بهیروحموی که ممکن و مقتضی است اعتبار لازم جهت اجرای فرمان مطاع ملوکانه در برنا مه مزبور تأمین و ارسال دارند . شهرداری مشهد ضمن شماره ۱۶ / ۱۸۵ مورخه ۱۵ / ۱ / ۲۷ گزارش میدهد که فعلاً مبلغ هشتاد هزار ریال در ردیف ... برنا مه ساختمان منظور و کسری آن ضمن برناماتی تأمین خواهد گردید . از طرفی حسب الامریطاع مقرر است در اوائل خرداد ماه ۲۷ مراسم افتتاح مجسمه اعلیحضرت شاهنشاهی فقید انجام یابد و برای این منظور باید میدان مجسمه که محل تلاقی شش خیابان آباد مشهد و فعلاً ناقده تمطیح و اسفالت وضعی نامطلوب در اصلاح و جدول بندی و در نتیجه بصورت مطلوب و پسندیده درآید . هزینه این اصلاحات که محیط عمل آن قریب دوازده هزار متر مربع وسعت دارد طبق برآورده کارشناس درحد و یکصد و پنجاه هزار ریال تخمین گردیده که باید از محل درآمد اختصاصی اسفالت تأمین شود . بنا براین از نظرا اجرای فرمان مطاع ملوکانه و بعلمت ضعیق وجوه شهرداری دستور داده شد که فوراً با جلب موافقت و نظرهیئت نظارت هزینه برای انجام اصلاحات منظور هر چه زودتر از محل موجودی و عواید مربوطه مطورمانی اقدام مقتضی بعمل آورند . خواهشمند است قدغن فرمائید اقدام بود ستورا ستاندار براتابید نمایند . بدیهی است برای واریز اسناد هزینه های مذکور اعتبار لازم ضمن بودجه برنا مه منظور خواهد شد . رونوشت گزارش شماره ۲۸۷ - ۲ / ۷ / ۲۷ شهرداری مشهد برای مزید استحضار تلوا ایفا میشود .

از طرف استان نهم

فوری

رونوشت باسخ شماره ۲۸۷ شهرداری مشهد ارسال و شعرا میشود که نسبت بانجام اصلاحات منظور حسب آگ

۶۹۹۱۵/۹

تعلیمی بر ساختارهای هویتی میدان در تصمیمات انقلاب اسلامی (مطالعه موردی: میدان شهدای مشهد)

برآورد هزینه های میدان شاه مشهد و ایجاد آن از محل بودجه شهرداری.

منبع: (ساکماق ۹/۶۹۹۱۵)